

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/**RUSUH** Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

June/Haziran 2022, 2 (1): 87-103

rusuhdergisi@usak.edu.tr

el-Ķarâfi ve İstisna Hakkındaki Görüşleri
el-Qarafi and His Opinions About Exception

Enes Arslan

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri

Graduate student, Uşak University Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences

Uşak, Turkey

enesarslan723@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4474-5405>

Ramazan Şahin

Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Lecturer, PhD, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Its Rethoric

Uşak, Turkey

ramazansahin@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1160-6265>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 08.05.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 22.6.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.6.2022

Cilt/Volume: 2

Sayı/Issue: 1

Sayfa/Pages: 87-103

Atıf/Cite as: Arslan, Enes. Şahin, Ramazan. "el-Ķarâfi ve İstisna Hakkındaki Görüşleri [el-Qarafi and His Opinions About Exception]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 2/1 (Haziran 2022): 87-103

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2022 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

el-ĶARÂFÎ VE İSTİSNA HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ***Öz**

626 yılında Mısır'ın Behnesâ bölgesinin Bûş köyünde doğan Ķarâfî'nin ilk eğitimi babası Şeyh İdrîs ile başlar. Babasından aldığı eğitimden sonra Sahibiyye, Kamhiyye ve Faziliyye medreselerinde eğitim görmüştür. Asıl alanı fıkıh ve fıkıh usûlü olan Ķarâfî'nin bu ilimler dışında da çalışmaları mevcuttur. Ķarâfî, nahiv alanında bilinen üç eser bırakmış olup, bunlar nahiv ilmini baştan sona ele alan geniş çaplı çalışmalar olmayıp konu ve kurallar bazında ele alınan kitaplardır. Ķarâfî, bu çalışmanın da konusunu teşkil eden istisna ile ilgili *el-İstîğnâ fi'l-iştîšnâ* adlı eseri telif etmiş ve bu eserinde konuyla alakalı zengin bilgiler vermiştir. İstisna hakkında yapılan tanımları derleyip yorumlama ve eleştirme, istisna edatlarına değinme, müstesnâyı irap açısından değerlendirme ve en önemlisi kitabın telif edilme amaçlarından biri olan içinde istisnanın bulunduğu bazı âyet ve hadisleri tahlil etme bu zengin bilgiler arasındadır. Ķarâfî bu eserinde kendisinin de belirttiği üzere daha önce hiçbir nahiv bilgininin değinmediği konuya değinmiş, müstesnaya yapılan atfî, atfî harflerine ve cümlenin olumlu-olumsuz olmasına göre değerlendirmiş ve buna göre hangi atfî harfiyle atfî yapılıp yapılamayacağından bahsetmiş ve böylece bu konuya değinen ilk kişi olmuştur.

Bu çalışmada Ķarâfî hakkında kısa bir bilgi verilmiş daha sonra onun istisna konusuyla ilgili olan *el-İstîğnâ fi'l-iştîšnâ* adlı eseri başta olmak üzere eserleri incelenip onun istisna konusuyla ilgili düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ķarâfî, İstisna, Arap dili, Nahiv.

AL-QARAFY AND HIS OPINIONS ABOUT EXCEPTION**Abstract**

Al-Qarafy was born in 626 in the village of Bûş in the Behnesa region of Egypt. He's first education begins with his father, Sheikh Idris. After the education which he takes from his father, he was educated in Sahibiyye, Kamhiyye and Faziliyye schools. Al-Qarafy, whose main field is fiqh and jurisprudence, also has studies outside of these sciences. Al-Qarafy has left three well-known works in the field of syntax, these are not large-scale studies that deal with the science of syntax from beginning to the end, but they are books that deal with based on subjects and rules. Al-Qarafy has copyrighted the work called al-Istîğnâ fi'l-iştîšnâ, which is also the subject of this study, and has given rich information about the subject in this work. Compiling and interpreting the definitions about exception, criticizing, referring to the prepositions of exception, evaluating the exception in terms of irap, and most importantly, analyzing some verses and hadiths that contain the exception, which is one of the purposes of the book, are among this rich information. As he himself stated in this work, Al-Qarafy touched upon the subject that no syntax scholars had mentioned before, evaluated the reference to the exception according to the reference letters and the positive-negative nature of the sentence, and talked about which letter of reference can be made or not, and thus became the first person to mention this subject.

In this study, a brief information about al-Qarafy have given, then his works, especially his work called İstîğnâ fi'l-iştîšnâ, which is about the subject of exception, are examined and his thoughts about exception are tried to be determined.

Keywords: al-Qarafy, Exception, Arabic language, Grammar.

* Bu makale Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde devam eden el-Karafi ve Gramerciliği konulu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Dil, insanlar arasında iletişimi ve anlaşmayı sağlayan tabii bir araç olup kendi kanunları içerisinde yaşar ve gelişir. Kuşaktan kuşağa farklı koşullar içinde gerçekleşen bu gelişim sürecinde dilin sürekli değişim ve güncellenme içerisinde bulunması gayet doğaldır.

Dil, temelde bir kavramın kendisi ile o kavramın sesinin zihindeki karşılığının birbirine bağlanmasından doğar ve bu bağlanma doğal ve zorunlu değildir. Mesela “kalem” kavramı için Araplar “el-kalem” sesini kullanırken, İngilizler tarafından “pencil”, Fransızlar tarafından “stylo” ve diğer farklı dillerde dilin sahipleri tarafından farklı sesler kullanılmıştır. Dolayısıyla verilen örnekteki “kalem” kavramının sesi doğal/natürel olmayıp zorunlu da değildir. Zira doğal ve zorunlu olsaydı her birey aynı sesi kullanmak zorunda kalırdı.

Ancak aynı dilin konuşanları iletişim birliği için aynı kavramların aynı seslerini kullanmak zorundadırlar, yoksa toplumsal anlaşma sağlanamaz.

Arap dili Afroasya veya eski adıyla **Hâmî-Sâmî** dilleri ailesinin Sami koluna mensup bir dildir. Sâmî diller doğu ve batı olmak üzere iki büyük kola ayrılır. Doğru Sâmî dilleri Akkadca batı Sâmî dilleri ise Fenike, İbrânî ve Nabâtî dillerini içine alan Ken’ânî diller ile Arâmî dilini yer aldığı eski ve yeni lehçeleriyle Habeşçedir. Günümüzde başta Arap devletleri olmak üzere Kuzey Afrika ve Orta Doğru ile Mağrip ve azınlıkların bulunduğu ülkelerde konuşulup 22 ülkede resmi dil olarak kabul edilmiştir. Tüm lehçeleriyle birlikte 420 milyonu aşkın kişinin bu dili konuştuğu tahmin edilmektedir.¹

Miladi 7. Yüzyıla kadar sadece Arap Yarımadası’nda sınırlı kalan Araça, İslamiyet güneşinin doğuşundan sonra fetihlerle birlikte Arap Yarımadası’nın dışına; Irak, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika’ya yayılmış ve bu yerlerin dilinin yerini alıp bir kültür ve medeniyet dili olmuştur. Arapça, büyük kültürler, medeniyetler ve imparatorluklar doğuran bir dil olmuştur. Sonradan fetihlerin artmasıyla birlikte İspanya’ya kadar uzanmıştır.²

Arap dili hakkındaki çalışmalar İslamiyet’in doğuşundan kısa bir süre sonra başlamış zaman içinde önemli mesafeler kat etmiştir. Bu makalede hayatı ve Arap Dili gramerindeki üsluplardan birisi olan istisna hakkındaki görüşleri ele alınacak olan Çarâfî de Arap dili hakkında önemli çalışmaları olan önemli bir âlimdir.

1. el-Çarâfî’nin Hayatı

Tam adı Ebu’l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân b. Yellîn el-Çarâfî es-Sinhâcî el-Behfeşîmî el-Behnesî’dir.³ Mısır’ın Behnesâ bölgesinin Bûş köyünde 626/1229 yılında doğdu.⁴ Aslen Mağrip’in Sanhâce kabilesinden olan ailesi Sanhâce’den Mısır’a göç etmişlerdir. Çarâfe adlı bölge ile çok da fazla alakası olmamasına rağmen bu adı almasının sebebi hakkında birkaç rivâyetin⁵ bulunmasıyla birlikte o, *el-İkdu’l-manzûm* adlı eserinde kendisinin Çarâfe’de biraz bulunduğunu ve bu yüzden bu adla meşhur olduğunu belirtir.⁶

Çarâfî’nin vefat tarihi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Ferhûn (ö.799/1397)

¹ Nihad M. Çetin, “Arap (Yazı)” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/276-278.

² Çetin, “Arap (Yazı), 3/278.

³ İbn Ferhûn, İbrahim b. Ali b. Muhammed, *ed-Dîbâcu’l-müzheb fi ma’rifeti a’yâni ulemâi’l-mezheb* (Kâhire: Dâru’t-Turâs, 2011), 1/236.

⁴ Ahmed b. İdrîs, Şihâbuddîn, el-Çarâfî, *el-İkdu’l-Manzûm fi’l-husûs ve’l-umûm* (Mısır: Dâru’l-kutubî, 1999), 1/440.

⁵ İlgili rivâyetler için bk: İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu’l-Müzheb*, 1/236.

⁶ el-Çarâfî, *el-İkdu’l-manzûm*, 1/236.

Dîbâc'ında Çarâfi'nin vefat tarihini h. 684 olarak kaydederken⁷, İbn Tağrîberdî⁸ (ö. 874/1470) ve Safedî (ö. 764/1363) vefat tarihinin h. 682 olduğunu belirtmektedir.⁹ Vefat yeri Kâhire olup, Çarâfe'de defnedilmiştir.¹⁰

1.1. İlmî Yönü

Çarâfi'nin ilmi hayatı babası Şeyh İdrîs ile başlar. Medreselerde eğitim görmeden önce babasından şiir, edebiyat, lügat, nahiv ve fıkıh gibi ilimleri tahsil etmiştir.¹¹ Çarâfi on dört – on beş yaşlarında eğitim için Sahibiyye medresesine gitmiştir. Bunun dışında Mâlikî medresesi olan Kamhiyye medresesi ve Fâziliyye medreselerinde de öğrenim görmüştür.¹²

1.2. Hocaları ve Talebeleri

Çarâfi eğitiminin çoğunu "Sultânü'l-'ulemâ" lakaplı İzzeddin b. Abdisselâm'dan (ö.660/1262) almıştır. Çarâfi, İzzeddin b. Abdisselâm vefat edene kadar onun yanında ilim tahsil etmiştir ki bu süre de yaklaşık 33 senedir.

Çarâfi'nin hocalarından biri de İbnu'l-Hâcib'tir (ö.646/1249). Bunun dışında Hûnecî (ö.646/1248), Hüsrevşâhî (ö.652/1254), Kadî'l-Kudât Şemsuddîn Ebu Bekr Muhammed b. İbrâhîm el-Makdisî¹³, Şerafuddîn Fâkihânî¹⁴, Abdulazîm b. Abdulkavî el-Munzirî (ö.656), İbn Ebî'l-Fazl el-Mersî Şerîf el-Kerekî (ö.688-689) gibileri de kendisinden ders aldığı âlimlerdir.

Çarâfi Salihîyye medresesinde, vefat edene kadar müderrislik yapmış ve önemli öğrenciler yetiştirmiştir.¹⁵ Öne çıkan bazı öğrencileri şunlardır:

- Ebu'r-Rebî' Süleyman el-Cübbâî
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim el-Bakkûrî
- Esîruddîn Ebû Hayyan el-Endülüsî
- Abdurrahman b. Abdilvehhab b. Halef el-Alâmî, ya da meşhur adıyla İbn. Binti'l-E'az
- Tacüddîn el-Fâkihânî
- Cârullah en-Nîsâbûrî
- Muhammed b. Ebi Bekr b. Adlân
- İbnu'l-Mühtâr¹⁶

1.3. Eserleri

Çarâfi İslami ilimlerin pek çok alanında eğitim almıştır. Çarâfi hem aklî ve naklî ilimlerde hem de alet ilimlerinde derinleşmiş ve bu alanlarda eserler bırakmıştır. Bu alanlar kelâm gibi akli, dinler ve mezhepler tarihi, fıkıh ve fıkıh usûlü gibi nakli ilimler ve sarf, nahiv gibi alet ilimleridir. Onun bu alanlarda yazmış olduğu eserler aşağıda verilmiştir.

1.3.1. Kelâm, Mezhepler ve Dinler Tarihi:

⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/239.

⁸ Yusuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî Cemaluddin el-Mehâsin, *el-Menhelü's-sâfi*, thk. Muhammed Emîn (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye'l-Amme li'l-Kitab 1984), 1/234.

⁹ Ebû's-Safâ Salâhuddîn Hâil b. İzzî'd-Dîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Mustafâ (Beyrut: İhyâi Turâs, 2000), 4/147.

¹⁰ Yusuf b. Tağrîberdî, *el-Menhel*, 1/236.

¹¹ el-Vekîlî, Sağır b. Abdü's-Selâm, *el-İmamü'l-Çarâfi halakatü vaslin beyne'l-meşrik ve'l-mağrip fi mezhebi Mâlik (Fas: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1996)*, 1/158.

¹² el-Vekîlî, *el-İmam Şihâbuddîn el-Çarâfi*, 1/159-160.

¹³ İbn. Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/236.

¹⁴ el-Vekîlî, *el-İmam Şihâbuddîn el-Çarâfi*, 1/175.

¹⁵ el-Vekîlî, *el-İmam Şihâbuddîn el-Çarâfi*, 1/159-160.

¹⁶ Ayrıca diğer öğrenciler için bk. el-Vekîlî, *el-İmam Şehabuddin el-Çarâfi*, 1/242.

1. *el-İnkâz fi'l-i'tikâd*2. *Şerhu'l-Erba'în fi Usûli'd-dîn* (Fahrettin Râzi'ye ait el-Erba'în fi Usûli'd-dîn şerhidir.)3. *el-Ecvibestu'l-fâhire 'ani'l-es'ileti'l-fâcire* (4 bölümden oluşan bu kitabın birinci bölümünde Hristiyan ve Yahudiler hakkında bilgi verir. İkinci bölümde gayri Müslimlerin yönelttiği bazı soruları ele alır. Üçüncü bölümde şu anda mevcut olan Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin neden batıl olduğu açıklamaya çalışır. Dördüncü bölümde ise İncil ve Tevrat'ta Hz. Muhammed'in peygamberliğini müjdeleyen delillerden bahseder.)4. *el-İstibsâr fi mâ tudrikuhu'l-ebâr.* (Bağdatlı İsmail Paşa bu kitabın adını *el-İstibsâr fi Müdrekâti'l-ebâr* olarak vermiş, İbn Ferhûn ise *el-İbsar fi Müdrekâti'l-ebâr* olarak zikretmiştir.)¹⁷**1.3.2. Fıkıh Usûlü:**1. *Nefâisu'l-usûl fi Şerhi'l-mahsûl.* (Fahredden Râzi'ye ait olan *el-Mahsûl* adlı eserinin şerhidir)2. *Tenkihî'l-Fusûl fi'l-usûl.* (Fıkıh alanında kendi yazmış olduğu *ez-Zâhire* adlı eserine mukaddime olarak yazmıştır)3. *Şerhu Tenkihî'l-Fusûl.* (İnsanların kendi eseri olan *Tenkih* adlı eserine yoğun ilgi gösterdiklerini görünce bu eserinin anlaşılmasını kolaylaştırmak için yazdığı şerhidir.)4. *el-'İkdu'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-umûm.*5. *el-Furûk.* Asıl adı *Envâru'l-burûk fi envâ'i'l-furûk.*6. *el-İhkâm fi temzyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm*7. *İntişâru'l-fâkiri's-sâlik fi tercihi mezhebi Mâlik*¹⁸**1.3.3. Fıkıh:**1. *ez-Zâhire.* (Fıkıh alanında yazmış olduğu en kapsamlı eser olup Mâlikî mezhebinin en önemli kitapları arasında sayılır.)2. *el-Ümniyye fi idrâki'n-niyye.* (Niyetle alakalı eseri olup, niyet ve iradenin tanımı ve mahiyeti, niyete ihtiyaç duyulan ameller gibi konuları ele aldığı önemli bir eserdir.)3. *el-Beyan fi mâ üşkile mine't-talîk ve'l-eymân.*4. *el-Yevâkîf fi 'ilmi'l-mevâkîf.* (Adından da anlaşılacağı üzere vakitler üzerine yani ibadetlerin zamanları ve namazların vakitleriyle alakalı kendisine sorulan sorular üzerine verdiği cevapları toplayan eserdir.)5. *Kifâyetü'l-lebîb fi keşfi gâvâmizi't-tehzîb.* (Ebû Saîd el-Berâziî (ö.430/1039)'ye ait olan *Tehzib fi'htisâri'l-müdevvene* adlı eser üzerine yazdığı şerhtir.)6. *el-Mu'în 'ale't-telkîn.* (Kâdî Abdulvehhab'ın *Telkîn*'i üzerine yazdığı şerhidir.)7. *el-Münciyât ve'l-mûbikât fi'l-ed'îye ve mâ yecûzu ve mâ yukrah zikruh.*8. *Şerhu'l-Cellâb.* (İbnü'l-Cellâb (ö. 378/988)'in *et-Tefrî'* adlı eserine şerhidir.)9. *er-Ra'îd fi'l-Ferâiz*¹⁹¹⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-ârifîn*, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951) 1/99; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1/238.¹⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-ârifîn*, 1/99.¹⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-ârifîn*, 1/99.

1.3.4. Arap Diline Dair Eserleri

Çarâfî'nin Arap grameriyle alakalı üç eseri mevcuttur. Bunlar *el-Çavâ'idu's-şelâşûn fî 'ilmi'l-arabiyye*, *Kitâbu'l-ğasâis* ve *el-İstignâ fî'l-istişnâ* adlı eserlerdir.²⁰

el-Çavâ'idu's-şelâşûn fî 'ilmi'l-arabiyye adlı eseri, sarf ne nahiv ilmiyle ilgili 30 kaideyi içeren eserdir.

Çarâfî'nin *Kitâbu'l-ğasâis* adlı eseri nahiv ilmi konularında bakış açısının en belirgin olduğu eserlerinden biridir. Bu eserinde otuz hâssa/özellige değinmekte olup bunlar isim, fiil ve harflerin özellikleridir. O bu eserinde kelimenin kısımlarına değinmiş ve çoğu nahiv bilginlerinin kabul ettiği görüşleri eleştirmiştir. Sözelimi çoğu nahiv bilginlerinin kabul ettiği kelime üç kısımdır görüşünü reddetmiş ve dördüncü kısmı eklemiştir.²¹Yine bu eserinde Çarâfî fiil ve harflerin de isimlerde olduğu gibi hükme söz konusu olabileceklerini ifade etmiştir. Buna göre fiil ve harfler de mübteda/fail yani özne olabilirler.²²

Çarâfî'nin bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden istisna ile ilgili eseri olan *el-İstignâ fî'l-istişnâ* ismini verdiği kitap yaklaşık 600 sayfalık bir eserdir. Müellif bu eserinde genel olarak Kur'an'da bazen de hadislerde geçen istisna üslubunun kullanıldığı cümleleri tahlil etmiştir. Bunun dışında istisnaya alakalı gerek fikhî gerek nahvî bilgilere yer vermiştir.

Çarâfî ilgili kitabın mukaddimesinde Allah'ın, kendi kalbine istisna hakkında değerli bilgiler ilham ettiğini ve bu değerli bilgilerin bir kitapta bir araya getirilmesi gerektiğini düşündüğünü ve bundan dolayı söz konusu eseri yazdığını belirtir.²³

Çarâfî bahsi geçen kitapta istisna hakkında eşsiz bilgilere yer vermiştir. Bu bilgilerden bazıları Çarâfî'nin kendi ifadesiyle sıradan olmayıp daha önce kimsenin değinmediği şeylerdir. Örneğin Çarâfî, bir sonraki bölümde görüleceği üzere müstesnâya hangi atıf harfleriyle atıf yapılabileceğine, hangisiyle yapılamayacağı konusuna değinir ve bu konuda kendisinden önce kimsenin bu konuyu zikretmediğini aktarır.²⁴

Çarâfî bu eserinde Kur'an'da içinde istisnanın olduğu çoğu âyeti tahlil etmiştir. Bu tahlil de önce âyette geçen müstesnânın muttasıl²⁵ mı munfasıl²⁶ mı olduğunun tespit edilmesi ve buna göre bir anlam çıkarılması şeklinde gerçekleşir. Eğer müferrağ müstesnâysa gayrı mezkûr olan müstesnâ minhi tespit etmeye çalışır ve âyette hiçbir kapalılık bırakmamaya gayret gösterir.

Çarâfî'nin *el-İstignâ fî'l-istişnâ* isimli eseri 51 bölümden oluşmaktadır. Bunlar da istisnanın tanımı, kelime anlamı, istisna edatları, müstesnânın irabı, müstesnânın takdimi, müstesnâya atıf, muttasıl müstesnâ, munfasıl müstesnâ, müferrağ²⁷ müstesnâ, müstesnâdan müstesnâ gibi bölümlerdir. Çarâfî bunların yanında istisnayı mantûk ve gayrı mantûk diye ikiye ayırır. Bu taksime göre kendisinden istisna edilen şey/müstesnâ minhu mezkûr ise mantûk, mezkûr değilse gayrı mantûktur.²⁸

²⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn*, 1/99; İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 1/238.

²¹ el-Çarâfî Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs, *Kitâbu'l-ğasâis* (Beyrut: el-Medâru'l-İslâmî, 2013), 65.

²² el-Çarâfî, *Kitâbu'l-ğasâis*, 73-79.

²³ el-Çarâfî, *el-İstignâ*, 11.

²⁴ el-Çarâfî, *el-İstignâ*, 140.

²⁵ Muttasıl müstesnâ: Müstesnâ/istisna edilen şey müstesnâ minhu/kendisinden istisna edilen şeyin cüz'ü olmasını ifade eder.

²⁶ Munkat'/munfasıl Müstesnâ: Müstesnâ, müstesnâ minhu'nun bir parçası değilse munkat'/munfasıl olmasını ifade eder.

²⁷ Müferrağ müstesnâ: Müstesnâ minhu'nun mezkûr olmamasını ifade eder.

²⁸ el-Çarâfî, *el-İstignâ*, 484.

Ķarâfi mantuk müstesnâyı hükümlerden istisna ve sıfatlardan istisna diye ikiye ayırmış ve sonuncusu hakkında “*bu ilginç bir konudur*” demiştir.²⁹ Gayrı mantuku ise sebeplerden istisna, şartlardan istisna, mâni’lerden istisna, mahâlden istisna, zamanlardan istisna, mekanlardan istisna, durumlardan/halden istisna ve mutlak varlıktan istisna diye sekiz bölüme ayırmıştır.

Bir sonraki bölümde Ķarâfi’nin yukarıda bahsedilen kitabından yola çıkılarak istisna hakkındaki görüşleri ele alınıp aktarılmaya çalışılacaktır.

2. Ķarâfi’ye Göre İstisna

Ķarâfi’ye göre istisna tanımını zikretmeden önce istisnanın kelime anlamına, köküne ve yapılan genel tanımlara göz atmakta fayda vardır. İstisna استفعال babından olup ثا kökünden türemiştir. Sözlükte bir şeyden sarf etmek, çevirmek anlamına gelmekte olup terim olarak müstesnâyı çıkartarak lafzın umumundan sarf etmek, uzaklaştırmak anlamındadır. Sîrâfi (ö.368) istisnanın aslının lafzın ya da hükmün umumunun gerektirdiği bazı şeyleri çıkarması olduğunu belirtir.³⁰

İbn Ya’îş (ö.643) istisnanın hakikatinin umum bir sıfatı tahsis etmesi olduğunu belirterek her istisnanın aslında bir tahsis olduğunu ancak her tahsisin istisna olmadığını altını çizer.³¹ İmam Gazzâlî (ö.505/1111) istisnayı “*Mezkûrun birinci sözle kastedilmediğine delalet eden belli kalıplara sahip sözdür*” şeklinde tanımlamıştır.³²

İbn Mâlik (ö.672/1274) müstesnâyı “*Mezkûr ya da metruk olan bir şeyden fayda sağlaması şartıyla لا harfi ile tahkiken yahut takdiren çıkartılan şeye denir. Eğer müstesnâ minhin bir parçası ise muttasıl değilse munfasıldır.*” şeklinde tanımlamıştır. İbn Mâlik muttasıl ve munfasıl için farklı bir tanım kullanmıştır. Ona göre müstesnâ-ı muttasıl “*Eğer istisna edilmeseydi o da ilgili hükmün içine girerdi*” Munfasıl müstesnâ ise “*Eğer istisna edilmeseydi yine de hükmün içine girmezdi.*”³³

Suyûtî (ö.911), İbn Mâlik’in yaptığı tanıma yakın bir tanım yapmış ve müstesnânın لا harfi ya da diğer istisna edatlarıyla anlam açısından bir fayda sağlaması kaydıyla çıkartılmasıdır demiştir.³⁴

İbn Hacib (ö.1249) müstesnâyı şöyle tanımlamıştır: “*Müstesnâ ya muttasıl ya da munfasıldır. Muttasıl olan müstesnâ lafzen ya da takdiren, çoğul olan bir şeyden لا harfi ya da diğer harflerle çıkarılandır. Munfasıl ise çıkmadığı halde bu harflerden sonra zikredilendir.*”³⁵ İbn Hacib’in istisnayı bu şekilde önce taksim sonra mana ile ayrı ayrı tanımlamasının sebebi hiç şüphesiz muttasıl ve munfasılın birbirinden ayrı kavramlar olmasındandır. Zira birbirinden farklı olan iki kavramı tek bir lafız ile tanımlamak mümkün gözükmemektedir.³⁶

Fahreddîn Râzî (ö. 606) istisnayı بِنَفْسِهِ “*Kelâma, sadece onun bazı şeylerini çıkarmak için gelen ve tek başına (cümle olarak) müstakil olmayan şeydir*”

²⁹ el-Ķarâfi, *el-İstignâ*, 484.

³⁰ Ebû Saîd Sîrâfi Hasen b. Abdillâh b. Merzebân, *Şerhu Kitabi Sîbeveyh* (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2008), 3/66.

³¹ İbn Ya’îş Ebû’l-Bekâ Ya’îş b. Alî b. Ya’îş b. Ebî’s-Serâyâ Muhammed b. Alî, *Şerhu’l-Mufassal li’z-Zemahşerî* (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2001), 2/46.

³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’-Usûl* (Beyrut: Dâru’l-Risâleti’l-Âlemiyye, 2012), 2/179.

³³ İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh et-Tâî, *Şerhu Teshîl-i İbn Mâlik*, 1990.

³⁴ Cemaluddîn es-Suyûtî Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Hem’u’l-Hevâmi’ fi Şerhi Cem’u’l-Cevâmi’* (Mısır: el-Mektebetü’l-Tevfikîyye), 2/248.

³⁵ İbn Hacib Ebû Amr Cemaluddîn Osman b. Ömer b. Ebi Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye fi’n-Nahv* (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 2010), 25.

³⁶ Radî el-Esterâbâdî Necmü’l-Eimme Radiyyüddin Muhammed b. Hasen el-Garavî, *Şerhu’r-Radî ‘ale’l-Kâfiye* (Medine: Vezaretü’t-Ta’lîm el-‘âli), 1/716.

şeklinde tanımlamıştır.³⁷ Râzî'ye göre bu tanım sahihtir. Zira cümlenin bir parçasını çıkarmak için gelen şey ya cümleye gerek kalmaksızın aklın gerektirmesi gibi manevî³⁸ olur ki bu durumda bu kısım ortada bir cümle olmamasından dolayı tanımdan çıkar ya da lafzî/cümlede kullanılmış şeklinde gerçekleşir. Bu şekilde de ya (yapılan istisna) ayrı bir cümle olarak gelir³⁹ ki bu durumda bu kısım da istisna edatına gerek kalınmamasından dolayı tanımdan çıkar ya da bir sıfat, şart ya da istisna ile kayıtlanarak çıkartılır ki bu durumda istisna hariç hepsi çıkar. Zira *أكرم بني تميم الطوال* “Uzun boylu olan Benî Temîmlilere ikramda bulun” cümlesinde her ne kadar kısa boylular hükümden çıkartılsa dahi *الطوال* kelimesinden bir çıkarma söz konusu değildir. Zira kısa boylular bu kelimenin altında değildir ki istisna edilsin. Aynı şekilde *أحسن بني تميم إن أحسنوا* “İyilikte bulunurlarsa Benî Temîmlilere iyilikte bulun” cümlesinde iyilik yapmak, onların da iyilik yapmasıyla şart koşulmuştur. Bu durumda iyilikte bulunmayanlar her ne kadar çıksa da buna istisna denilmez.⁴⁰

Çarâfi'ye göre ne nahiv bilginlerinin ne de fıkıh usûlü âlimlerinin yaptığı tanımlar Râzî'nin yapmış olduğu tanımdan daha güzeldir. Bununla birlikte o, Râzî'nin yaptığı tanıma itirazlarda bulunmuştur. Çünkü “cümleye sadece çıkarmak için gelen şey/إخراج الكلام إلا لإخراج” kaydı, bazı istisna edatlarını tanımın dışında bırakır. Sözelimi *غير* kelimesi sadece cümleden bir şeyler çıkarmak için değil bazen *مَرَّتْ بِرَجُلٍ غَيْرِكَ* örneğinde olduğu gibi sıfat için kullanılabilir.⁴¹

Aynı şekilde Çarâfi'ye göre istisna sadece önceki cümleden bir şeyleri çıkarmak için değil, o cümlede var olmayan şeyleri/gayrı mantûk bihi⁴² de çıkarmak için de kullanılır.⁴³ Dolayısıyla yapılan bu tanım tüm fertlerini içinde barındırmamaktadır.

O, Râzî'nin yapmış olduğu tanıma bazı itirazlar yaptıktan sonra kendince daha doğru olan tanımı *الإستثناء إخراج بعض الجملة أو ما يعرض لها من الأحوال والأزمنة والبقاع والمحال والأسباب بلفظ لا يستعمل بنفسه مع لفظ المخرج* “İstisna cümlenin bir kısmını ya da kendisine arız olan hâller, zamanlar, mekanlar, mahaller ve sebepleri cümle olarak müstakil olmayan bir lafızla çıkan şeyin lafızla birlikte çıkarmaktır” şeklinde tanımlar.⁴⁴ O yaptığı tanıma *الإستثناء إخراج بعض الجملة غير* kelimesine yapılan itirazı defetmiş ve bu kelimenin istisna tanımına girmesini sağlamıştır. Aynı şekilde ... *ما يعرض لها من الأحوال* ... kelimelerini kullanarak da gayrı mantûk bih ile yapılan istisnaları da tanımın içerisine almıştır. *مع لفظ المخرج* kaydıyla da yukarıda zikredilen sıfat ve şart ile “çıkarma” işlemini istisnanın tanımından çıkarmıştır.⁴⁵

Çarâfi'ye göre müstesnânın, muttasıl ve munfasıl olan kısımları üzerinden çoğunluğun yaptığı gibi tanımlanması yanlıştır.⁴⁶ Yani müstesnâ eğer müstesnâ minh'in cinsinden olursa muttasıl olur eğer olmazsa munfasıl-munkatı' olur gibi tanımlar yanlıştır. Çünkü herkes *لا يدوفون فيها* “İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölümü tatmazlar”⁴⁷ âyetindeki istisnayı munkatı' olarak yorumlar. Oysaki müstesnâ olan “mevt” kelimesi önceki “mevt” kelimesinin

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl* (Müessesetü'r-Risâle, 1997), 3/27.

³⁸ Buradaki manevî, kasîminden/diğer kısımdan da anlaşılacağı üzere lafzen bir cümleye sahip olmayan anlamındadır.

³⁹ *أكرم جميع القوم ولا تُكرم أحمد* “Kavmin hepsine ikramda bulun. Ahmed'e ikramda bulunma” cümlesinde olduğu gibi hükümden istisna edilen Ahmet, ayrı bir cümlede söylendiği için bu cümle istisna sayılmaz.

⁴⁰ er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/27.

⁴¹ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi'l-İstîšnâ*, 22.

⁴² Gayrı mantûk bih, “istisnanın kısımları” bölümünde daha detaylı anlatılacağı üzere istisnanın ikinci kısmı olan cümledeki lafızdan değil, anlamından yapılan istisna kısmıdır.

⁴³ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi'l-İstîšnâ*, 23.

⁴⁴ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi'l-İstîšnâ*, 24.

⁴⁵ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi'l-İstîšnâ*, 24.

⁴⁶ Ebû'l-Abbas Şehâbu'd-Dîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Çarâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fi'l-Usûl* (Şirketü't-Tabâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Muttehide, 1973), 239.

⁴⁷ Duhân 44/56.

cinsindedir. İkisi de ölüm anlamına gelir.⁴⁸

Ķarâfi bu ve bunun gibi âyetler ile muhataplarının yapmış olduğu tanımların yanlış olduğunu göstermeye çalışır. Bu delillerden sonra kendisine göre muttasıl ve munfasıl tanımların şöyle olması gerektiğini söyler: *Muttasıl müstesnâ به أولاً بنقيض ما حكمت به أولاً*. Yani ilk hükmünü verdiğimiz şeyin cinsine, ilk hükmünün tam tersini vermemizdir.⁴⁹ Örnek olarak, *قام القوم* *إلا زيد* örneğinde ilk hükmü verilen “*kavm*”dir. Buna verilen hüküm ise “*kıyam*”dır. İşte bu kavmin cinsinden olan Zeyd’e ilk hükmünü verdiğimiz ki bu da kıyamdır- tam tersini veriyoruz. İşte muttasıl müstesnâ budur. Eğer bu iki şarttan yani aynı cins olması ve ilk hükmün nakîzi⁵⁰ verilmesinden herhangi biri bulunmazsa *munkatı’* olur. Mesela *قام القوم إلا فرساً* örneğinde her ne kadar “*kavm*”e hüküm konusu olan “*kalkmak*”ın nakîzi ki bu da kalkmamaktır “*at*” kelimesine verilse bile *at*, kavmin cinsinden olmadığı için yani muttasıl müstesnâda aranan birinci şart mevcut olmadığı için *munkatı’* olur.⁵¹

Buna göre yukarıda verilen âyetin tevili ise şöyle olur. Ayette geçen *mevte-i ûlâ* her ne kadar mutlak ölümün cinsinden olsa dahi cinsin nakîzi ile hüküm almayı muttasılda aranan ikinci şart mevcut değildir. Zira âyette geçen *ölümü tatmayacaklardır* ifadesi, cennetteki ölüm olup *mevte-i ûlâ* ise kişinin dünyada tattığı ölüm acısıdır. Dolayısıyla âyette geçen *tatmayacaklar* ifadesi *cennette tatmayacaklar* anlamındadır. Kaldı ki *mevte-i ûlâ* dünyadaki ölümdür. Dünyadaki ölüm tadı ile cennetteki ölüm haliyle birbirinden farklı olduğu için bu istisna da *munkatı-munfasıl* bir istisnadır.⁵²

2.1. İstisna Edatları

Ķarâfi’ye göre istisna edatları altı kısımda incelenir ve edatlar toplam on üç adettir. Birinci kısım sadece harf olan ki bu da *لا* harfidir. İkinci kısım sadece isim olandır ki bu da *سوى، سوى، سوى*, *سوى* edatlarıdır. Üçüncü kısım sadece fiil olan *ما خلا، ما عدا، ما يكون، لا يكون، ليس* edatlarıdır. Dördüncü kısım fiil ve harf olması hakkında ihtilafın bulunduğu kısım ki bunlar da *عدا، خلا، عدا* edatlarıdır. Beşinci kısım harf olmasında ittifak edilen ancak fiil olabilir mi diye ihtilaf edilen kısım ki bu da *حاشا* dır. Son kısım ise harf ve isimden oluşan edattır ki bu da *لا سيما* edatıdır.⁵³

2.2. İstisnanın Kısımları

İstisna itibara göre farklı kısımlara söz konusu olur. Buna göre yukarıda da anlatıldığı gibi eğer müstesnâ müstesnâ minhin cinsindense muttasıl değilse munfasıl olur. İstisna, istisna harfinin müstesnâyı çıkarıp çıkarmaması bakımından da ya tahkiki ya da takdîrî istisna olur. Takdiri istisna, müstesnânın müstesnâ minhin çatısı altına girmemesine rağmen sanki onun çatısının altındaymış da istisna harfi ile çıkartılmış şeklinde gerçekleşir.⁵⁴

İstisna çoğu zaman mantûk bih üzerine gelirken bazen de zikredilmeyen şey üzerine gelir. *قام القوم إلا زيداً* örneğinde Zeyd “*kavm*” kelimesinden istisna edilmiş ve bu kelime de *melfûz/mantûktur*. Dolayısıyla yapılan istisna, verilen cümledeki zikredilen bir kelimedenden yapılmıştır.⁵⁵

Bazen de istisna yukarıdaki verilen örneğin aksine cümlede geçen kelimenin bizzat kendisine değil

⁴⁸ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-İstisnâ*, 295.

⁴⁹ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-İstisnâ*, 296.

⁵⁰ Nakîz: Bir şeyin, bir önermenin hükmüne yahut anlamına muhalif olan şey. “*Her insan hayvandır, Bazı insanlar hayvan değildir*” önermeleri birbirinin nakîzidir.

⁵¹ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-İstisnâ*, 296.

⁵² el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-İstisnâ*, 296.

⁵³ el-Ķarâfi, *el-İstignâ*, 29.

⁵⁴ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl li'bni Mâlik*, 2/264.

⁵⁵ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-İstisnâ*, 484.

de o lafzın delalet ettiği bir anlama yapılır ve bu anlam verilen cümlede söylenmemiştir. Ķarâfi bu kısmın beyan ilmi âlimlerince *el-istisna min e'amma'l-e'am* من أعم الأعم şeklinde adlandırıldığını ifade eder.⁵⁶

Mantûk bihden olan istisna iki şekilde gerçekleşir. Hükümlerden yapılan istisna ve sıfatlardan yapılan istisna. Gayrı mantûk bihden olanlar ise sekiz bâb olup bunlar:

- Sebepler
- Şartlar
- Mâni'ler
- Mahâll (Mahaller)⁵⁷
- Zamanlar
- Mekanlar
- Haller
- Mutlak varlıktan yapılan istisnalardır.⁵⁸

2.2.1. Mantûk bihden Yapılan İstisna

Mantuk bih Arapçada *söylenilen* anlamına gelip müstesnâ minhin gizli olmadığını ifade eder.

2.2.1.1. Hükümlerden İstisna

Genel olarak yapılan istisna türüdür. Bunun kuralı mantûk bih olan fiil ya da fiil manasına gelen ism-i fa'il, ism-i mef'ûl gibilerinden yapılmasıdır.⁵⁹

كل رجل قائم إلا زيدا , قام القوم إلا زيدا , Zeyd hariç tüm kavim kalktı ya da *Zeyd hariç herkes ayaktadır* anlamında olan bu cümlede istisna hükümlerden yapılmıştır. Zira herkese verilen "kalkma" hükmü Zeyd'e verilmemiştir.

2.2.1.2. Sıfatlardan İstisna

Bunun kuralı mevsûfu bir sıfatla zikredip sonra o sıfatın bir çeşidinin istisna edilmesi suretiyle meydana gelir.⁶⁰ İstisna edilen bu sıfat zıttının bir ya da birden fazla olması açısından ikiye ayrılır. Eğer istisna edilen sıfatın sadece bir zıttı varsa bu durumda o zıt tayin edilir. Ķarâfi buna *مررت بالعالم إلا العالم* *Âlim olmayan bir âlime uğradım*, *مررت بالحي إلا الحي*, *Canlı olmayan bir canlı ile karşılaştım* cümlelerini örnek olarak verir. Âlimin tek zıddı vardır o da cahildir. Burada bir sıfattan zikredilen mevsûf yani âlim istisna ile o sıfattan çıkartılmıştır. Dolayısıyla verilen ilk cümlede anlam *cahile uğradım* şeklinde olur. Zira âlim olmayan bir mevsûf ancak ve ancak cahildir. Aynı şekilde canlı kavramının tek zıddı ölüdür. Kendisinde canlılık bulunmayan mevsûf ancak ölü olabilir. Buna göre verilen ikinci cümlede anlam *ölüye uğradım* şeklinde gerçekleşir.⁶¹

Eğer bir sıfatın birden fazla zıttı varsa o zıtlardan her biri söz konusu cümlede ihtimal olup ancak niyetle tayin edilebilir. Eğer niyet de belli değilse o zıtlardan her bir anlam cümle içerisinde muhtemeldir.⁶² Bu kısımda ilgili sıfatın zıttının çeşitliliğine göre ihtimal de söz konusu olur.

⁵⁶ el-Ķarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-İstiğnâ*, 484.

⁵⁷ Buradaki "mahal" kavramı, altıncı sırada bulunan "mekân" kavramından farklı olup, umum bildiren kavramların alt kategorilerde "mahal/yer" edinmesini ifade eder. Zira her küllî anlamı ifade eden kavramlar türünün cüz'üdür. Mesela "insan" kavramı "hayvan" kavramının bir mahallidir. Çünkü "canlılık/hayvanlık" insanda bulunan bir şeydir. Aynı şekilde "adam" kavramı da "insan" kavramının mahallidir. Zira "insanlık" adamlık kavramında var olan bir şeydir.

⁵⁸ el-Ķarâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 258.

⁵⁹ el-Ķarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-İstiğnâ*, 485.

⁶⁰ el-Ķarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-İstiğnâ*, 487.

⁶¹ el-Ķarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-İstiğnâ*, 490.

⁶² el-Ķarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-İstiğnâ*, 490.

Sözgelimi *Senin mübah olmayan mübah filini gördüm* örneğinde önce mübâhlık sıfatı zikredilmiş sonradan aynı sıfat istisna edilmiştir. Şer'î hükümler beş olduğuna göre⁶³ ve bunlardan mübâh olan istisna edilmesiyle geriye diğer dört hükümler kalır. Bunlardan herhangi birinin ilgili cümlede maksut olması muhtemeldir.⁶⁴ Bunun dışında eğer söz konusu sıfatın altı ya da yedi zıttı varsa istisna edilen sıfat dışında beş ya da altı ihtimal vardır.

Çarâfi sıfattan yapılan istisnaya *Nasıl, ilk ölümümüzden başka ölmeyecek miymişiz?* âyetini⁶⁵ de örnek olarak gösterir. Çarâfi'nin yaptığı açıklamalardan önce bu âyetin tefsirinin verilmesi daha uygun olacaktır. Bu âyet, önceki âyetlerden de anlaşılacağı üzere aralarında konuşan müminlerden bahseder. 51. âyette cennet ehlinde bir mümin diğer ehli cennetten birine "Benim bir arkadaşım vardı bana sen de mi inananlardansın?" diye sorar ve "biz toprak ve kemik olduktan sonra hesaba mı çekileceğiz" derdi. Bunu da sırf ayıplamak inkâr etmek için yapardı. Konuşan kimse yanındakilere "Bakar mısınız hali ne oldu?" der kendisi de bakar ve o arkadaşının cehennemde ortasında olduğunu görür. Bu konuşmalardan sonra yanındaki diğer ehli cennetten olan arkadaşına döner *Nasıl, ilk ölümümüzden başka ölmeyecek miymişiz?* der⁶⁶. Fahreddin er-Râzî bu âyet hakkında iki görüş olduğunu ifade eder. Buna göre cennet ehli aslında ölmeyeceklerini bilmiyorlardı. Ancak ne zaman ki ölüm hoş bir koç suretinde getirilip boğazlanınca *Nasıl yani ölmeyecek miymişiz?* diye sorarlar. Diğer bir görüşe göre ise aslında müminler ölmeyeceklerini biliyorlar ancak o kadar saadeti fazlasıyla yaşayan müminler bu mutluluk karşısında şaşkınlıkları arttıkça hayretlerinden "Nasıl yani bu sürekli devam mı edecek, ben burada kalıcı mıyım bir de?" derler.⁶⁷ İşte müminler ilk başta kendileri için ölümün söz konusu olmadığını sorup ardından ölüm sıfatının bir kısmı olan dünyevî ölümü istisna etmişlerdir.⁶⁸

Burada yapılan istisna munkatı'dır. Çarâfi'nin muttasıl müstesnâ için koştuğu şartları daha önce de belirttiğimiz üzere istisna harfinden sonra gelen *ölüm* kavramı her ne kadar müstesnâ minhin cinsinden olsa dahi nakîzi ile hüküm verilmemiştir. Buradaki istisnânın müferrağ müstesnâ olduğunu söyleyenler de vardır.⁶⁹

2.2.2. Gayrı Mantûk bihden Yapılan İstisna

Gayrı mantuk bih Arapçada *zikredilmeyen/söylenmeyen* anlamına gelip söz konusu müstesnâ minhin gizli olmasını ifade eder. Bu da altı kısımda gerçekleşir.

2.2.2.1. Sebeplerden Yapılan İstisna

Bu tür istisna gayrı mantûk bih sebeplerden yapılan istisnadır.⁷⁰ Çarâfi bu tür istisnaya örnek olarak *Halbuki onlar Allah'ın izni olmadıkça o sihirle hiç kimseye zarar veremezlerdi*⁷¹ âyetini verir. Çarâfi'ye göre bu âyetteki istisna sebeplere yapılmıştır. Zira müstesnâda geçen ب harfi cerri sebebiyet içindir. Kelamın takdiri ise şöyle olur: *Onlar o sihirle herhangi birine hiçbir sebeple zarar veremezler, Allah'ın izin verme sebebi dışında*.⁷² Buradaki

⁶³ Ebû'l-Abbas Şehâbu'd-Dîn Ahmed b. İdrîs el-Çarâfi, *el-Emniyye fi İdrâki'n-Niyye*, (Beyrut: Dârul-Kutubi'l-İlmiyye), 46.

⁶⁴ el-Çarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-iştisnâ*, 491.

⁶⁵ Saffât 37/59.

⁶⁶ Ebû'l-Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, (Mekke: Daru't-Terbiye ve't-Turâs) 21/51.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, (Beyrût: Daru İhyâ't-Turâs el-Arabî, 1999), 26/334.

⁶⁸ el-Çarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-iştisnâ*, 491.

⁶⁹ Muhyi'd-Dîn ed-Dervîşî, *İ'rabu'l-Kur'ân ve Beyânuhu* (Beyrut: Dâr'u ibn Kesîr) 3/3684.

⁷⁰ el-Çarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-iştisnâ*, 493.

⁷¹ Bakara 2/102.

⁷² el-Çarâfi, *el-İstiğnâ fi'l-iştisnâ*, 493.

şartlar yerine geldiği için muttasıldır.⁷³

Çarâfi sebeplerden yapılan istisnaya *“Biz her peygamberi sırf, Allah’ın izni ile itaat edilsin diye gönderdik”*⁷⁴ âyetini örnek olarak vermiştir.⁷⁵ Buradaki lââm harfi cerri ta’lil için olup âyetin takdiri *“Biz peygamberleri Allah’ın izniyle itaat edilmesi sebebi dışında başka bir sebeple göndermedik”* şeklindedir. Çarâfi bu takdiri yaptıktan sonra ve oradaki lââm harfi cerrinin ta’lil için olduğu belirttikten sonra Ebû’l-Hasen el-Eş’arî’den (ö.324/935-36) Kur’an’da geçen her lââm harfi cerrinin sayrûret ya da ‘âkibet lââmı olduğunu Kur’an’da *كي* (illet) lââmının bulunmadığına dair görüşün rivâyet edildiğini belirtir.⁷⁶ Buna göre Çarâfi’nin lââm harfi cerrinin Kur’an-ı Kerim’de ta’lil anlamında kullanılabilmesi açısından Eş’arî’ye uymadığı söylenebilir.

2.2.2.2. Şartlardan İstisna

Sebepe kendisinin varlığından başka bir şeyin varlığına lazım olmasını ifade ederken, şart kendisinin varlığının başka bir şeyin ne varlığını ne de yokluğunu gerektiren ancak onsuz da meydana gelmeyen manayı ifade eder.⁷⁷

لا تَبِيعُوا الذَّهَبَ بِالذَّهَبِ إِلَّا مِثْلًا بِمِثْلٍ *Abdestsiz namaz yoktu r* *لا صَلَاةَ إِلَّا بِطَهْوَرٍ*, *Velisiz nikah olmaz, لا نِكَاحَ إِلَّا بِوَلِيِّ* *Altını ancak misliyle altın karşılığında satın* gibi hadislerde bulunan istisna şart istisnasıdır. Buna göre nikahın şartı velinin akit esnasında hazır olması, namazın şartı kişinin temiz/abdestli olması ve altının altın karşılığında satıldığı akdin sahih olması için de misli misline olması gerekir.⁷⁸

2.2.2.3. Mâni’den İstisna

Mâni’ şer’î bir hükmün veya sebebin gerçekleşmesini engelleyen vasıf ya da durumu ifade eder.⁷⁹

Mâni’den yapılan istisnanın örneği *لا تَسْقُطُ الزَّكَاةُ إِلَّا بِالذَّيْنِ، لَا يَمْتَنِعُ الْمِيرَاثُ إِلَّا بِالْقَتْلِ أَوْ الْكُفْرِ، لَا تَسْقُطُ الصَّلَاةُ إِلَّا بِالْخَيْضِ* *Zekât ancak ödemekle düşer*, *“Kişi mirastan öldürmekle ya da dinden çıkmakla mahrum kalır”*, *“Kadından namaz ancak hayızla düşer”* gibi sözlerdir. Burada istisna harfinden sonra gelen her kavram birer mâni’yi ifade eder. Zekâtın ödenmemesi zekâtın eda edilmesine mâni’dir. Kişinin mal sahibini öldürmesi mirası almaya mâni’dir. Kadının adet halinde bulunması da namaza mâni’dir.⁸⁰

2.2.2.4. Mahallerden İstisna

Bunun kuralı şöyledir: umum ifade eden bir manadan bir şahsın ya da çeşidinin/türünün çıkartılmasıdır. Her küllî mana başka bir tür/nev’ ya da şahsın cüz’üdür. O halde her şahıs ya da tür kendi e’amını için bir mahaldir.⁸¹ Mesela insan, canlı kavramının mahallidir. Adam kavramı ise insan kavramının bir mahallidir zira insanlık kavramı adam kavramının içinde bulunur. Mesela özel isim olarak Ahmet cisim, nâmî/gelişen, canlı, insan ve adam kavramlarının her birine mahaldir. Zira bu kavramların hepsi Ahmet’te bulunur. O halde Ahmet kendi e’amını yani kendisinden daha genel olan kavramlar için bir mahaldir.

Çarâfi bu tür istisnayı muttasıl olarak değerlendirir hatta bunu munkatî’ ya da imkânsız

⁷³ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi’l-İstisnâ*, 493.

⁷⁴ Nisâ 4/64

⁷⁵ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi’l-İstisnâ*, 499.

⁷⁶ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi’l-İstisnâ*, 499.

⁷⁷ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi’l-İstisnâ*, 520; a.mlf, *Şerhu Tenkîhi’l-Fusûl*, 261.

⁷⁸ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi’l-İstisnâ*, 520.

⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl* (Müessesetü’r-Risâle, 1998) 1/105.

⁸⁰ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi’l-İstisnâ*, 521.

⁸¹ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi’l-İstisnâ*, 522.

olarak değerlendiren kişilerin fikirlerinin zayıf olduğunu söyler.⁸²

Çarâfi bu tür istisnaya örnek olarak *وَإِنْ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* "Esasen ortakların çoğu birbirine haksızlık ederler. Ancak iman edip sâlih ameller işleyenler başka"⁸³ âyetini gösterir. Buna göre âyette geçen كَثِيرًا kelimesi müşterek küllî bir kavramdır. "Çok" denilebilecek her şeye kullanılır. Ancak oradan müminlerin istisna edilmesi sonrası hüküm mümin olanların dışındakiler için sabit olur.⁸⁴ Konunun başında da belirtildiği üzere buradaki istisna muttasıldır.

Bunun gibi sonsuz umumların gerçekleştiği istisna bu kısma dâhildir. كُلُّ طَعَامٍ إِلَّا الْهَرَامَ , أكرم gibi.

2.2.2.5. Zamanlardan İstisna

Bunun kuralı istisna harfinden sonra zikredilen şeyin zaman olması, zaman anlamı ifade eden bir kavrama izafe olması ya da zaman sıfatını içermesidir.⁸⁵

Çarâfi bu tür istisnaya *وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أَوْثَرُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعِيًّا بَيْنَهُمْ* "Kendilerine kitap verilenler ancak kendilerine ilim⁸⁶ geldikten sonra ihtilafa düştüler" âyetini⁸⁷ örnek olarak getirir.⁸⁸ Ona göre âyetin takdiri "Onlar herhangi bir zamanda değil, ilim geldikten sonraki bir zamanda ihtilafa düştüler" şeklindedir. Çarâfi'ye göre buradaki مِنْ harfi cerri ibtidâ-i gaye⁸⁹ için olup, kendisine kitap verilenlerin ilim geldikten hemen sonra ihtilafa düştüklerini ifade ettiğini söyler.⁹⁰ Zira بعد zarfi mutlak zarf olup ihtilafın herhangi bir zamanda meydana gelmesine muhtemeldir.⁹¹

Karâfi zamanlardan yapılan istisnaya bir diğer örnek olarak da *فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا* âyeti⁹² verir.⁹³ Ona göre قَلِيلًا kelimesinde üç farklı vecih vardır. Bunlar:

- قَلِيلًا kelimesinin gizli bir mastara sıfat olmasıdır. Bu veçhe göre âyetin anlamı "Onlar az iman ederler" olur. Bu durumdaki istisna ise bulunduğumuz konuya örnek olmaz.⁹⁴
- قَلِيلًا kelimesinin gizli ve asıl müstesnâ durumunda bulunan فَرِيقًا kelimesine sıfat olmasıdır. Bu veçhe göre ise âyetin anlamı "Ancak azı iman eder" şeklindedir. Bu durumda da yine bu tevile yapılan istisna bulunduğumuz konuya örnek teşkil etmez.⁹⁵
- Son vecihse قَلِيلًا kelimesinin hazfa gitmiş gizli bir "zaman" kelimesine sıfat olmasıdır. Bu durumda âyetin anlamı "Ancak az bir süre iman ederler" şeklinde olup, istisnada zaman bulunduğundan konumuza örnek olarak teşkil eder.⁹⁶

2.2.2.6. Mekanlardan Yapılan İstisna

⁸² el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 522.

⁸³ Sâd 38/24.

⁸⁴ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 523.

⁸⁵ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 525.

⁸⁶ Ayetteki "ilim" ve "kitap" kavramlarının neyi ifade ettiği hakkında farklı görüşler olup şu eserlere bakılabilir: Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2010), 6/166-170, et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân* 6/276-280. er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 7/171.

⁸⁷ Âli İmrân 3/19.

⁸⁸ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 525.

⁸⁹ İbtidâ-i gaye: Sonu olan bir şeyin başını ifade eder.

⁹⁰ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 525.

⁹¹ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 525.

⁹² Nisâ 4/16.

⁹³ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 526.

⁹⁴ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 526.

⁹⁵ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 526-527.

⁹⁶ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 527.

Bu tür istisnanın kuralı ise istisna harfinden sonra mekân adı veya sadece bir mekânda gerçekleşebilen bir şeyin gelmesidir.⁹⁷

Çarâfi bu tür istisnaya سِرَتْ إِلَّا أَمَامَكَ, سِرَتْ إِلَّا يَسَارَكَ örneklerini verir ve tüm altı yönün de bu kısma örnek teşkil olabileceğini ifade eder.⁹⁸ Bunların dışında mil, fersâh gibi bir mekâna vazedilmiş her türlü kavramların da bu kısma dahil olduğunu da belirtir.⁹⁹

2.2.2.7. Hallerden Yapılan İstisna

Bu tür istisnanın kâide de istisna harfinden sonra hal ya da hal olmaya imkânı olan bir şeyin gelmesidir. Bu cümleden de zaten istisnanın hallerden geldiği anlaşılır.¹⁰⁰

Çarâfi bu tür istisnaya örnek olarak أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ *“Böyleleri (Allah’ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasaklayanlar) mescitlere (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidir.”*¹⁰¹ âyetini gösterir. Buradaki istisna hal üzerinden olup âyetin anlamı *“Korku hali dışında hiçbir halde giremezler”* şeklindedir.¹⁰²

Çarâfi bu tür istisnaya başka örnekler de verir.¹⁰³ Bu örneklerden biri de الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا الَّذِينَ يَفُومُونَ إِلَّا كَمَا يَفُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِينِ *“Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar”* âyetidir.¹⁰⁴ Ona göre bu âyetin takdiri *“Onlar şeytanın çarpması hali dışında herhangi bir hal üzere kalkmazlar”* şeklindedir.¹⁰⁵

2.2.2.8. Mutlak Varlıktan Yapılan İstisna

Bu tür istisnada varlıklarla alakalı hiçbir hususi durum müstesnâda söz konusu değildir.¹⁰⁶ Yani buradaki istisnanın amacı müstesnâ minhunun varlığının kendisinden istisna edilmesi ve varlığının iptal edilmesidir. Çarâfi bu bâbın, gayrı mantuk bihde meydana gelen istisna türleri arasında en genel olduğunu belirtir.¹⁰⁷

Çarâfi bu tür istisna çeşidine إِنَّ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ *“Onlar ancak sizin ve atalarınız (ilah edindiğiniz şeylere) takmış olduğunuz isimlerdir.”*¹⁰⁸ âyetini örnek olarak verir.¹⁰⁹ Çarâfi bu âyette putları tahkir için son derece mübalağalı bir anlatım olduğunu aktarır. Şöyle ki âyette istisna ile yapılan hasırda putların gerçek ilahlığını bir kenara, onların varlığı ancak ve ancak isimlerden başka bir şey değildir. Yani putlar için varlıktan söz dahi edilemez¹¹⁰ ve bu varlık bir adlandırma varlığından başka bir şey değildir. İşte bu âyette istisna çeşidinin sonuncusu olan mutlak varlıktan istisna çeşidi vardır.

2.3. İstisnanın Birden Fazla Cümleden Sonra Gelmesi Meselesi

Nahiv ve fıkıh usûl tarihinde istisnanın birden fazla hükmü verilmiş cümleden sonra geldiğinde, yapılan istisnanın hangi cümle için geçerli olacağı hususunda âlimler tarafından farklı

⁹⁷ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 531.

⁹⁸ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 531.

⁹⁹ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 531.

¹⁰⁰ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 532.

¹⁰¹ Bakara 2/114.

¹⁰² el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 523.

¹⁰³ Bk. el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 532-558.

¹⁰⁴ Bakara 2/275.

¹⁰⁵ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 536.

¹⁰⁶ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 559.

¹⁰⁷ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 559.

¹⁰⁸ Necm 53/23.

¹⁰⁹ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 559.

¹¹⁰ el-Çarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştisnâ*, 559.

görüşler öne sürülmüştür. Buna göre Ķarâfi'nin de dahil olduğu, İmam Mâlik (ö.179/795), İmam Şâfiî (ö.204/820) gibi alimler ve bunların ashabına göre yapılan istisna her cümle için geçerlidir.¹¹¹ Ebû Hanîfe'ye (ö. 150) göre ise istisna son cümle için geçerlidir.¹¹²

2.4. Müstesnâya Atıf Meselesi

Ķarâfi, atıf harflerine göre müstesnâya atfetme konusuna -kendisinin de belirttiği gibi- kendinden önce kimsenin değinmediği tafsilatlara değinmiştir.¹¹³

Buna göre; Ķarâfi müstesnâya atıf yapmakta kullanılan atıf harflerini üç kısımda incelemiştir:¹¹⁴

- Harfin hem ma'tûf hem de ma'tûfun aleyh için olduğunu ifade eden harfler. Bu harfler الواو, الفاء, ثم, حتى harfleridir.
- Harfin, atfedilen ya da kendisine atfedilen kelimelerden belli olan birine delalet etmesidir ki bunlar da لا, بل, لكن harfleridir.
- Harfin, atfedilen ya da kendisine atfedilen kelimelerden belli olmayan birine delalet etmesidir ki bu harfler de أو, إما, أم harfleridir.¹¹⁵

2.4.1. الواو, الفاء, ثم, حتى Harfleri ile Müstesnâya Atıf Yapma

Eğer istisna, olumsuz cümleden yapılıyorsa bu dört harf ile de atıf yapmak mümkündür.¹¹⁶ Zira olumsuz cümle, istisna edatından sonra olumlu cümleye dönüşeceğinden bu harflerin herhangi biriyle atıf yapma konusunda bir sıkıntı çıkmayacaktır. Ķarâfi bunlara örnek olarak ما قام إلا زيداً و عمراً, ما قام احد إلا زيداً ثم عمراً, ما قام احد إلا الحجاج حتى المشاة cümlelerini verir. Bu cümlelerde olumsuz cümle olumluya döndüğünden cümlenin anlamı *Zeyd ve Amr hariç kimse kalkmadı, Zeyd sonra Amr dışında kimse kalkmadı, Zeyd hemen sonra Amr kalktı* gibi anlamlara dönüşüp her bir anlam sahih olur.¹¹⁷

Eğer istisna olumlu cümleden yapılırsa, bu cümle olumsuz olacağından her harf buraya uygun düşmeyecektir. Çünkü olumsuzluk denilen şey aslî ezeli ve kadîm bir yoklukla beraber olur.¹¹⁸ Yani var olmayan bir şey ya da bir hüküm hiç olmamıştır. Bu durumda da takip ya da terâhî bildiren harflerin girmesine de gerek yoktur. Örnek olarak terâhî/sonralık bildiren ثم harfi buraya uygun düşmemektedir. Zira önceki yerlerde örneği verilen cümleler üzerinden gidersek Amr ve Zeyd'in kalkmaması durumunda önce Amr sonra Zeyd kalkmadı gibi bir şey söylemek gereksiz olur. Çünkü her iki kişinin de kalkmaması en baştan beri olup bu yargıda öncelik/sonralık kurmak abes kaçacaktır. Dolayısıyla olumlu cümleden yapılan istisnada, atıf söz konusu olduğu zaman buraya gelecek en uygun harf الواو harfinden başkası değildir.¹¹⁹

2.4.2. لا, بل, لكن Harfleri ile Müstesnâya Atıf Yapma

Eğer istisnası yapılan cümle olumsuzsa bu durumda cümle olumluya dönüşecektir. Bu durumda لا harfiyle istisna yapmak mümkündür¹²⁰. Zira bu harfin atıf yapabilmesi için kendinden

¹¹¹ el-Ķarâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 248; a.mlf., *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 560.

¹¹² el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 560; a.mlf., *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 248.

¹¹³ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 140.

¹¹⁴ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 137.

¹¹⁵ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 137.

¹¹⁶ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 137-138.

¹¹⁷ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 137-138.

¹¹⁸ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 137-138.

¹¹⁹ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 137-138.

¹²⁰ el-Ķarâfi, *el-İstignâ fi'l-iştîšnâ*, 138-139.

önceki cümlelerin olumlu olması gerekir. Çarâfi buna örnek olarak şu cümleyi verir: ما قام أحد إلا زيدا لا عمراً “Zeyd’den başkası kalkmadı, Amr da kalkmadı”¹²¹. Burada aslında Amr’ın kalkmadığı إلا ما قام أحد زيدا cümlesinden biliniyordu. Zira bu cümle “Sadece Zeyd kalktı” anlamına gelir ve Zeyd’den başka kimsenin kalkmadığını ifade eder. Ancak Çarâfi’ye göre, sonradan kullanılan لا عمراً ifadesi bu durumu te’kit etmek için getirilir.¹²²

Böyle bir cümlede kullanılması mümkün olan ikinci harf de بل harfidir¹²³. Zira bu harfin kullanılmasının şartı, kendinden önce gelen cümlelerin olumlu olmasıdır.¹²⁴ Çarâfi buna örnek olarak ما قام أحد إلا زيدا بل عمراً “Zeyd’den başkası değil bilakis Amr kalktı” cümlesini verir.¹²⁵

لكن harfinin kullanımı için kendinden önce olumsuz cümlelerin gelmesi şart olduğundan böyle bir istisnada kullanılamaz.¹²⁶

Eğer istisnası yapılan cümle olumlu ise, olumsuz cümleye dönüşeceğinden burada بل harflerinin kullanılması mümkündür.¹²⁷ لا harfi ise önceki cümleyi olumlu istediğinden burada kullanılması mümkün gözükmemektedir.¹²⁸

2.4.3. أو, إِمَّا, أَمْ Harfleri ile Müstesnâya Atıf Yapma

Bu harflerle yapılan atıfta cümle ister olumlu ister olumsuz olsun sadece أو harfiyle mümkündür.¹²⁹ Zira أَمْ harfi kendinden önce istifham harfinin gelmesini ister. إِمَّا ise kendinden önce أو gelmesini istediğinden bu da mümkün olmamaktadır.¹³⁰

Buraya kadar anlatılan tüm kurallar, müstesnânın öne alınmış-alınmamış (müstesnânın müstesnâ minh’tan önce ya da sonra gelsin) hepsi için geçerlidir.¹³¹

Çarâfi, herhangi bir nahiv âliminin ya da diğer âlimlerin bu konuya bu kadar tafsilatlı değindiğini görmediğini ancak ilim kaideleri gereği böyle bir sonuca ulaştığını söyler ve verilen bu bilgilerin sahit olması gerektiğini belirtir.¹³² Gerçekten de kendisinden önce gelmiş ve nahiv alanında meşhur olmuş âlimlerin eserlerine göz atıldığı zaman onların bu konuya bu kadar tafsilatlı değinmediği görülür. Sözelimi bazı nahiv büyüklerinden olan Sibeveyh (ö. 180), İbn Serrâc (ö. 316), Sîrâfi (ö. 368) ve Zemahşerî (ö. 538) gibi isimler ilgili eserlerinde bahsedilen konuya değinmemişlerdir.¹³³ Bu durumda Çarâfi’nin mezkûr konuya ilk değinen kişi olduğu söylenebilir.

Sonuç

Asıl alanı fıkıh ve fıkıh usûlü olan Çarâfi’nin bu ilimler dışında kelam, dinler tarihi ve Arap

¹²¹ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²² el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²³ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²⁴ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²⁵ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²⁶ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²⁷ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²⁸ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139.

¹²⁹ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139-140.

¹³⁰ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 139-140.

¹³¹ el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 140.

¹³² el-Çarâfi, *el-İstîğnâ fi’l-iştîsnâ*, 140.

¹³³ İlgili yerler için bk. Ömer b. Osman Sibeveyh, *el-Kitâb* (Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, 1988), 2/309; Ebû Bekir Muhammed b. es-Seriyy b. Sehl İbn Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle) 1/281; Ebû Saîd es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh* (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 2008) 3/47; Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, (Beyrut: Mektebetü Hilâl, 1993) s. 96.

grameri ile ilgili çalışmaları da mevcuttur. O, Arap dili grameriyle alakalı üç eser telif etmiştir ki bunlar da *Kitâbu'l-Hasâis, el-Kavâidu'selâsûn fî 'ilmi'l-arabiyye ve el-İstignâ fî'l-iştisnâ* adlı eserleridir. Çarâfî'nin özellikle *el-İstignâ*'sında istisna hakkında verdiği bilgilere ve daha önce kimsenin değinmediği konulara değinmesine bakıldığı zaman onun nahiv ilmi ve usûlündeki yeri ortaya çıkar. Çarâfî istisnayı farklı bir taksimatla değerlendirmiştir. O, istisnayı mantuk bih'den ve gayrı mantuk bih'den yapılan istisna şeklinde ikiye ayırmıştır. Aynı zamanda Çarâfî müstesnâya atıf konusunu geniş bir şekilde ele almış ve bu konuya kendisinin de belirttiği üzere ilk kez o değinmiştir. Bunu yaparken atıf yapılan her harfi belli bir gruba almış ve ona göre değerlendirmiştir. Buna göre bazı atıf harfleriyle istisna yapılabiliyorken bazılarıyla yapılamamaktadır. Çarâfî bunu yaparken sadece harflerin kendi ifade ettiği anlamlar üzerinden değerlendirmeyip aynı zamanda ilgili cümlenin olumlu/olumsuz olmasına göre de değerlendirmektedir.

Bu çalışmada kısaca aktarılan konulara ve başkalarına -kendisinin de belirttiği gibi- ilk olarak onun değinmesi, nahiv hakkındaki ilmi derecesini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951.

Çetin, Nihad M. "Arap (Yazı)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ebû's-Safâ, Salâhuddîn Halil b. İzzi'd-Dîn Aybeg es-Safedî. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Müstafâ. Beyrut: İhyâi Türâs, 2000.

ed-Dervîşî, Muhyiddin. *İ'rabu'l-Kur'ân ve Beyânuhu*. Beyrut: Daru İbn Kesir, 1999.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Mustasfâ min 'ilmi'-Usûl*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2012.

el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şehâbu'd-Dîn Ahmed b. İdrîs. *el-İstignâ fî'l-İstisnâ*. Lübnan-Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1986.

el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şehâbu'd-Dîn Ahmed b. İdrîs. *el-İkdu'l-Manzûm fî'l-husûs ve'l-umûm*. Mısır: Dâru'l-Kutubî, 1999.

el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şehâbu'd-Dîn Ahmed b. İdrîs. *el-Kava'idu's-Selâsûn fî İlmi'l-Arabiyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2002.

el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şehâbu'd-Dîn Ahmed b. İdrîs. *Kitabu'l-Hasâis fî'l-Lügati'l-Arabiyye*. Beyrut: el-Medâru'l-İslami, 2013.

er-Radî, el-Esterâbâdî Muhammed b. Hasen el-Garavî. *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*. Medine: Vezâretü't-Ta'lîm el-'âli.

er-Râzî, Fahreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Gayb*. Daru'l-Fikr, 1981.

er-Râzî, Fahreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. Mektebetü'r-Risâle, 1998.

es-Sa'lebî, Ebû İshak İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. Cidde: Daru't-Tefsir, 2010.

İbn Ferhûnİbrahim b. Ali b. Muhammed. *ed-Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. Kâhire: Dâru't-Turâs, 2011.

İbn Mâlik et-Tâî, Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh. *Şerhu Teshîl-i İbn Mâlik*. Kahire: Hicru Li't-Tıbbâti ve'n-Neşr, 1990.

- İbn Serrac, Ebu Bekr Muhammed el-Bağdadi. *el-Usul fi'n-Nahv*. Beyrut: Mektebetü Risale, 1996.
- İbn Tağrîberdî Yusuf el-Atâbekî Cemalüddin el-Mehâsin. *el-Menhelü's-sâfî*. thk. Mühammed Emîn. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye'l-Amme li'l-Kitab 1984.
- İbn Ya'îş, Ebu'l-Beka Ya'îş b. Alî b. Ya'îş. *Şerh'ul-Mufassal li'z-Zemahşerî*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2001.
- Sîbeveyh, Ömer b. Osman. *el-Kitâb*. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.
- es-Sîrâfî, Ebû Said Hasen b. Abdillâh b. Merzebân. *Şerhu Kitabi Sîbeveyh*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2008.
- es-Suyûtî, Cemaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Hem'u'l-Hevâmi' fi Şerhi Cem'u'l-Cevâmi'*. Mısır: el-Mektebetü't-Tefkîfiyye.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Cami'u'l-Beyân*. Mekke: Daru't-Terbiye ve't-Turâs.
- el-Vekîlî, Sağir b. Abdi's-Selâm. *el-İmamu'l-Çarâfî halakatü vaslin beyne'l-meşrik ve'l-mağrip fi mezhebi Mâlik*. Fas: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1996.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Mufassal*. Umman: Daru Ammâr, 2003.